

The Islamic Revolution as a Response to Crisis of Pahlavi-Era Iran: An Analysis of Mohammad Taqi Misbah Yazdi's Thought

Sajjad Alimirzaei¹

1. PhD student in Islamic Revolution Political Studies, Shahed University, Tehran, Iran. (Corresponding Author) Email: sajad.alimirzaei@shahed.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

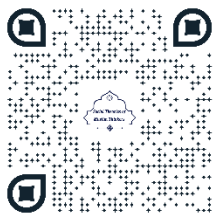
Received: 02 December 2025
Received in revised form: 16
March 2026
Accepted: 06 June 2026
Published online: 22 June 2026

Keywords:

Crisis theory, Islamic
Revolution, Misbah Yazdi,
Taghut, Wilayat al-Faqih.

ABSTRACT

The Islamic Revolution of Iran was one of the most significant political and social developments of the twentieth century. It emerged in the context of the political, cultural, and moral crises that characterized the Pahlavi era. This study examines the causes of the Islamic Revolution from the perspective of Mohammad Taqi Misbah Yazdi, using Thomas Spragens' crisis theory as its analytical framework. It employs qualitative documentary analysis and draws on primary sources, including Misbah Yazdi's written works and public speeches. The analysis applies the four stages of Spragens' crisis theory, namely, diagnosing the crisis, analyzing its causes, envisioning an ideal society, and proposing solutions, to examine the structure of Misbah Yazdi's political thought. The findings show that Misbah Yazdi regarded the rule of the Pahlavi regime as the fundamental crisis facing Iranian society. He attributed this crisis to political authoritarianism, anti religious policies, cultural corruption, and the spread of secular and non Islamic ideologies. From his perspective, the Islamic Revolution constituted a comprehensive response to these crises and an attempt to reconstruct society on the basis of Islamic values and teachings. He envisioned the ideal society as one established through religious government, the implementation of Islamic laws, and the cultivation of individuals committed to monotheistic principles. Key elements of his political thought, including the absolute guardianship of the Islamic jurist, known as *Wilayat al Faqih*, opposition to secularism, criticism of Marxism, and rejection of religious pluralism, were largely formulated in opposition to competing intellectual currents. The study concludes that, despite certain initial limitations, Spragens' methodology provides a useful framework for the systematic analysis of contemporary Islamic thought. It also demonstrates how this framework can clarify the relationship between historical crises and the political and social solutions proposed by intellectual figures.

Cite this article: Alimirzaei, S. (2026). The Islamic Revolution as a Response to Crisis of Pahlavi-Era Iran: An Analysis of Mohammad Taqi Misbah Yazdi's Thought. *Social Theories of Muslim Thinkers*, 16(2); 215-236. <https://doi.org/10.22059/jstmt.2026.407472.1848>

© Author(s) retain the copyright.

Publisher: University of Tehran Press.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2026.407472.1848>

Introduction

The Islamic Revolution of Iran represents one of the most significant political and social developments of the twentieth century, instigating profound transformations in the country's governance, cultural paradigms, and intellectual structures. This revolution went beyond the mere overthrow of an autocratic regime; it reflected deep-seated identity and spiritual crises within a society characterized by normative disorientation in its encounter with modern Western civilization, alongside the acute pressures of political despotism and structural inequality.

Within this context, Thomas Spragens' crisis theory provides a robust conceptual framework for analyzing the genesis and trajectory of the Islamic Revolution. Spragens conceptualizes a crisis as a state of acute disorder or structural vulnerability in which established normative patterns and institutional cohesion are fundamentally destabilized.

From the perspective of Ayatollah Mohammad Taqi Misbah Yazdi, the crisis of *taghut* (illegitimate, tyrannical rule) was not merely a political phenomenon, but an ontological and moral malaise that alienated society from its divine nature and fostered dependence on secular and materialistic paradigms. In his view, this condition resulted from the hegemony of non-religious governance systems and the systematic marginalization of Islamic principles. Consequently, the Islamic Revolution represented not only a reaction against authoritarianism and systemic injustice, but also a transformative endeavor to restore divine order and reconstruct society upon the foundation of revelatory teachings.

From this perspective, Misbah Yazdi maintained that overcoming such profound societal dislocation necessitated an internal moral transformation of individuals alongside a thorough reform of the intellectual foundations of the community. He argued that structural or political alterations alone were insufficient without intellectual revitalization, cultural reform, and the cultivation of individuals grounded in monotheistic principles (*tawhid*), all of which he regarded as prerequisites for realizing an authentic Islamic civilization. Contemporary sociological scholarship similarly indicates that societies seeking to regenerate their normative systems must prioritize the restoration of public morality and the institutionalization of core ethical values. Accordingly, Misbah Yazdi's framework, centered on intellectual and spiritual cultivation, provides not merely a political strategy, but a comprehensive program for the renewal of religious identity and cultural vitality. Drawing upon Spragens' crisis theory and Misbah Yazdi's intellectual framework, this article analyzes the Islamic Revolution as a systematic response to the crisis of *taghut*. The analysis illustrates how the revolution articulated a coherent alternative grounded in spirituality and divine revelation, thereby initiating a fundamental transformation in the historical trajectory of contemporary Iran.

Methodology

This study investigates Mohammad Taqi Misbah Yazdi's perspective on the causes of the Islamic Revolution through a qualitative documentary approach situated within the framework of Thomas Spragens' crisis theory. Data collection relied on archival and documentary research involving primary sources, including Misbah Yazdi's published books, scholarly treatises, recorded lectures, and public interviews.

In the data analysis phase, his political thought was reconstructed by operationalizing Spragens' four-stage methodology: observation of political disorder, diagnosis of underlying causes, conceptualization of the reconstructed ideal order, and prescription for political action. This methodological framework facilitates a systematic analysis of the internal logic of Misbah Yazdi's discourse, elucidating the relationship between the sociopolitical crises of the Pahlavi era and his proposed restorative paradigms. To ensure analytical rigor and validity, the emerging themes were triangulated against the broader historical context and evaluated through the internal coherence of his intellectual corpus.

Findings

The findings of this study demonstrate that Mohammad Taqi Misbah Yazdi's interpretation of the Islamic Revolution is fundamentally rooted in his critical diagnosis of the intellectual, moral, and political crises of Iranian society under the Pahlavi monarchy. Structured around Thomas Spragens' four-stage model, the primary findings are summarized below:

1. Observation of the Crisis:

Misbah Yazdi identified the overarching crisis of Iranian society under the Pahlavi regime as the crisis of *taghut* (illegitimate and tyrannical governance). In his assessment, this crisis threatened not only institutional governance but also the religious consciousness and the intrinsic, divine nature (*fitrah*) of society. He viewed this societal malaise as stemming from the hegemony of Westernized paradigms, the systematic spread of secularism, and alienation from divine values.

2. Diagnosis of the Causes:

He attributed the crisis to several interrelated causal factors, most notably political autocracy, state sponsored anti-religious policies, intellectual and cultural penetration by Western secular modernity, and structural dependency. These dynamics eroded public morality and undermined the Islamic foundations of Iranian society.

3. Reconstruction of the Ideal Order:

In Misbah Yazdi's political philosophy, the ideal society is grounded in divine sovereignty, spiritual elevation, and social justice. Such an order is characterized by a governance apparatus derived from revelatory sources, where both civic institutions and individual conduct are guided by monotheistic (*tawhidic*) and ethical principles.

4. Prescriptions for Remedy:

To overcome the crisis, Misbah Yazdi proposed the establishment of a comprehensive Islamic political system centered on the doctrine of the guardianship of the Islamic jurist (*velayat-e faqih*), coupled with the spiritual and intellectual transformation of the individual. He asserted that institutional and political changes remain ineffective without profound moral reform. Consequently, religious education, cultural regeneration, and the consolidation of faith represent indispensable pillars for realizing a renewed Islamic civilization.

Taken together, these findings reveal that in Misbah Yazdi's discourse, the Islamic Revolution constituted a multifaceted response to the crisis of *taghut*. His paradigm for societal reconstruction transcended mere regime transition, prioritizing human ontological transformation and the revitalization of revelatory norms.

Conclusion

Thomas Spragens' methodology provides a rigorous and comprehensive analytical model for examining, interpreting, and reconstructing political theories. Structured upon four systematic stages, observing political disorder, diagnosing its underlying causes, conceptualizing the reconstructed ideal order, and formulating prescriptive solutions, this model establishes a coherent heuristic framework. Such an approach not only illuminates the internal logic of political thought, but also facilitates nuanced comparative analysis across diverse intellectual traditions.

Applying this methodological framework to the thought of Mohammad Taqi Misbah Yazdi demonstrates that his critique of the Pahlavi era was grounded in a systematic diagnosis of multifaceted political, social, and cultural crises. In his formulation, the crisis of *taghut* (illegitimate and tyrannical governance) in Iran was driven primarily by authoritarianism, state sponsored secularization, moral and cultural decay, the institutional promotion of un-Islamic symbols, and the hegemony of materialistic ideologies. In response to this existential and structural dislocation, Misbah Yazdi argued for the imperative of societal return to authentic Islamic principles and the revitalization of religious identity. He conceptualized the ideal social order through the institutionalization of divine sovereignty and the establishment of an Islamic system of governance. Consequently, he interpreted the Islamic Revolution not merely as a structural regime change, but as a comprehensive, normative response to societal crises and a purposeful movement toward divine ideals.

Furthermore, this study demonstrates that Spragens' framework is not limited to the analysis of Western or classical political philosophy; it exhibits the hermeneutic flexibility required to analyze non-Western and contemporary Islamic political discourses. Utilizing this model allows scholars in political science to unveil the internal discursive coherence of political ideas, thereby attaining a more integrated understanding of sociopolitical phenomena. It also clarifies the dialectical relationship between historical structural crises and the theoretical paradigms formulated by political thinkers. Ultimately, examining Misbah Yazdi's discourse through Spragens' methodology highlights the foundational role of religious principles and metaphysical convictions in driving political transformation. In his intellectual system, religion functions not only as the bedrock of collective cultural identity, but also as a strategic and transformative force that directs society toward justice, political autonomy, and spiritual realization.

Author Contributions: The author is the sole contributor to the writing and development of this manuscript.

Funding: This research received no external funding.

Ethical Considerations: The author avoided data fabrication, falsification, and plagiarism, and any form of misconduct.

Data Availability Statement: Data available on request from the authors.

Informed Consent Statement: Not applicable.

Conflicts of Interest: The author declares no conflicts of interest in this study.

Declaration of AI Use: The author has used no AI tools.

Acknowledgements: The author would like to thank anonymous reviewers for their valuable suggestions in manuscript revision.

انقلاب اسلامی به مثابه پاسخ به بحران ایران عصر پهلوی: تحلیلی از اندیشه آیت‌الله مصباح یزدی

سجاد علی میرزایی

۱. دانشجوی دکتری مطالعات سیاسی انقلاب اسلامی، دانشگاه شاهد، تهران، ایران. (نویسنده مسئول). رایانامه: sajad.alimirzaei@shahed.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۱۱

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۲/۲۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۱۶

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۰۱

چکیده

انقلاب اسلامی ایران یکی از مهم‌ترین تحولات سیاسی و اجتماعی قرن بیستم است که ریشه در بحران‌های سیاسی، فرهنگی و اخلاقی دوران پهلوی داشت. این پژوهش با هدف تبیین علل وقوع انقلاب اسلامی از منظر محمدتقی مصباح یزدی و در چارچوب نظریه بحران توماس اسپریگنز انجام شده است. روش پژوهش کیفی و از نوع تحلیل اسنادی است و داده‌ها از منابع دست اول شامل آثار مکتوب و سخنرانی‌های مصباح یزدی گردآوری شد. در فرایند تحلیل، چهار مرحله نظریه بحران اسپریگنز شامل تشخیص بحران، تحلیل علل، ترسیم جامعه آرمانی و ارائه راهکار برای بررسی اندیشه سیاسی وی به کار گرفته شد. یافته‌ها نشان می‌دهد که مصباح یزدی حاکمیت طاغوت پهلوی را بحران اصلی جامعه ایران می‌داند که ریشه در استبداد سیاسی، سیاست‌های دین‌ستیزانه، گسترش فساد فرهنگی و رواج اندیشه‌های غیردینی داشت. به باور او، انقلاب اسلامی پاسخی همه‌جانبه به این بحران‌ها و گامی در جهت بازسازی جامعه بر پایه ارزش‌ها و آموزه‌های اسلامی بود. وی تحقق جامعه آرمانی را در استقرار حکومت دینی، اجرای احکام اسلامی و پرورش انسان‌هایی متعهد به مبانی توحیدی می‌بیند. در این میان، آن دسته از آرای کلیدی او که حول محور ولایت مطلقه فقیه، مخالفت با سکولاریسم، نقد مارکسیسم و رد پلورالیسم دینی سامان یافته است، عمدتاً در مقابله با جریان‌های فکری رقیب شکل گرفته است. این پژوهش نشان می‌دهد که روش‌شناسی اسپریگنز قابلیت تحلیل نظام‌مند اندیشه‌های اسلامی معاصر را نیز دارد و می‌تواند رابطه میان بحران‌های تاریخی و راهکارهای ارائه‌شده توسط متفکران را به روشنی تبیین کند.

کلیدواژه‌ها:

انقلاب اسلامی، طاغوت، مصباح یزدی، نظریه بحران، ولایت فقیه.

استاد: علی میرزایی، سجاد (۱۴۰۵). انقلاب اسلامی به مثابه پاسخ به بحران ایران عصر پهلوی: تحلیلی از اندیشه آیت‌الله

مصباح یزدی. *نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان*، ۱۶(۲): ۲۱۵ - ۲۳۶.

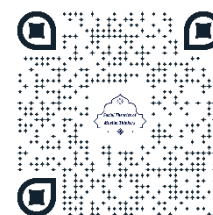
<https://doi.org/10.22059/jstmt.2026.407472.1848>

© نویسندگان.

ناشر: انتشارات دانشگاه تهران.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2026.407472.1848>

مقدمه و بیان مسئله

انقلاب اسلامی ایران یکی از مهم‌ترین رویدادهای سیاسی و اجتماعی قرن بیستم است که تحولات عمیقی در ساختارهای حکومتی، فرهنگی و اندیشه‌ای ایران به وجود آورد. این انقلاب، نه تنها بر تغییر یک نظام سیاسی دلالت داشت، بلکه بازتاب‌دهنده بحران‌های عمیق هویتی و معنوی در جامعه‌ای بود که از یک سو در مواجهه با تمدن مدرن غربی دچار سرگشتگی شده بود و از سوی دیگر، درگیر فشارهای نظام طاغوتی و نابرابری‌های ساختاری بود. در این میان، نظریه بحران توماس اسپریگنز می‌تواند چارچوب مفهومی مناسبی برای تحلیل انقلاب اسلامی فراهم آورد. اسپریگنز، بحران‌ها را به‌عنوان وضعیت‌هایی می‌نگرد که در آن‌ها جامعه دچار نوعی ناهماهنگی یا «آسیب‌پذیری ساختاری» می‌شود و در پی آن، الگوهای هنجاری آن متزلزل می‌گردد.

از دیدگاه مصباح یزدی، بحران طاغوت، نه صرفاً یک مسئله سیاسی، بلکه یک وضعیت وجودی و اخلاقی بود که جامعه را از فطرت الهی خود دور کرده و در ورطه وابستگی به ارزش‌های مادی و سکولار فرو برده بود. این بحران، به تعبیر او، نتیجه استیلای نظام‌های غیردینی و غفلت از اصول و ارزش‌های اسلامی بود. در چنین شرایطی، انقلاب اسلامی نه تنها پاسخی به ظلم و استبداد حاکم، بلکه تلاشی برای بازگشت به اصول الهی و بازسازی جامعه بر اساس آموزه‌های وحیانی بود.

از این منظر، مصباح یزدی تأکید می‌کند که بازسازی جامعه پس از چنین بحران عمیقی نیازمند تحول درونی افراد و اصلاح بنیان‌های فکری و اخلاقی آنان است. او معتقد است که تنها تغییرات ظاهری و سیاسی نمی‌تواند اثرگذار باشد، بلکه اصلاح نظام فکری و فرهنگی جامعه، و پرورش انسان‌هایی که به مبانی توحیدی و اخلاقی پایبند باشند، شرط لازم برای تحقق تمدن اسلامی است. پژوهش‌های علمی در حوزه جامعه‌شناسی دینی نیز نشان می‌دهد که جوامع موفق در بازسازی ارزش‌ها، بیش از هر چیز به بازتولید اخلاق عمومی و نهادینه کردن فضایل انسانی در میان اعضای جامعه نیاز دارند. بنابراین، نگاه مصباح یزدی، با محوریت تربیت فکری و معنوی انسان‌ها، بیش از یک راهکار سیاسی، یک برنامه جامع برای بازسازی فرهنگ و هویت دینی جامعه ارائه می‌دهد.

در این نوشتار، با بهره‌گیری از نظریه بحران اسپریگنز و دیدگاه‌های مصباح یزدی، به تحلیل انقلاب اسلامی به‌عنوان پاسخی به بحران طاغوت پرداخته می‌شود و سوال اصلی پژوهش این است که «چگونه می‌توان آرای آیت‌الله مصباح یزدی در تبیین انقلاب اسلامی را در چارچوب نظریه بحران اسپریگنز (شامل: تشخیص بحران طاغوت، تحلیل علل سیاسی - فرهنگی، ترسیم جامعه آرمانی و ارائه راهکار حکومت دینی) تحلیل و بازخوانی کرد؟»

این تحلیل نشان خواهد داد که چگونه انقلاب اسلامی توانست از دل بحران، یک روایت جدید از بازگشت به معنویت و آموزه‌های الهی ارائه دهد و زمینه‌ساز تحولی بنیادین در مسیر تاریخ ایران گردد.

پیشینه پژوهش

تاکنون تحقیقات متعددی پیرامون اندیشه سیاسی مصباح یزدی و دیدگاه او پیرامون انقلاب اسلامی صورت گرفته است، ولی پژوهش مستقلی با رویکردی که در مقاله حاضر دنبال می‌شود، انجام نشده است. در زیر به تعدادی از آثاری که با موضوع پژوهش حاضر مرتبط هستند پرداخته می‌شود.

شبان‌نیا رکن‌آبادی (۱۴۰۱) در پژوهشی با عنوان «تحلیل جایگاه مردم در حکومت اسلامی در اندیشه علامه مصباح یزدی»، به بررسی دیدگاه سیاسی مصباح یزدی درباره نقش مردم در ساختار حکومت اسلامی پرداخته است. بر اساس تفسیر وی از آرای مصباح یزدی، سرچشمه مشروعیت حاکمیت و حکومت، ذات اقدس الهی است و او، افرادی را برای زمامداری در میان انسان‌ها برمی‌گزیند. در این چارچوب، نخستین وظیفه مردم در چنین نظامی، مهیا ساختن زمینه‌های استقرار حکومت حق و امکان اعمال حاکمیت از سوی حاکم

مشروع الهی است؛ زیرا تا هنگامی که شرایط لازم برای برپایی چنین حکومتی فراهم نشود، حتی معصوم نیز قادر نخواهد بود وظایف و اختیارات خویش را به طور کامل اجرا کند.

شفیعی، عامری گلستانی و شهریاری (۱۴۰۱) در پژوهشی با عنوان «مقایسه آزادی در اندیشه شیخ فضل الله نوری و مصباح یزدی» به تحلیل تطبیقی برداشت این دو اندیشمند از مفهوم آزادی و گستره آن در حوزه اندیشه سیاسی پرداخته‌اند. یافته‌های آنان نشان می‌دهد که نقطه کانونی در مقایسه دیدگاه‌های این دو متفکر، بررسی وجوه اشتراک و افتراق آنان در تعریف آزادی است. برداشت شیخ فضل الله نوری از آزادی ماهیتی سنتی داشته و بیشتر در قالب «رهایی از استبداد» قابل تبیین است. در مقابل، مصباح یزدی چنین قرائتی را نمی‌پذیرد؛ زیرا در شرایط تاریخی وی، اصل آزادی در ساختار سیاسی جمهوری اسلامی به رسمیت شناخته شده بود. از این رو، در چارچوب فکری مصباح، آزادی نه به معنای رهایی صرف از استبداد، بلکه به مثابه «رهایی از سلطه طاغوت و هر آنچه غیرخدایی است» تعریف می‌شود. ملکیان (۱۴۰۱) در مقاله‌ای با عنوان «مشروعیت و مقبولیت حکومت دینی از دیدگاه علامه مصباح» تصریح می‌کند که از دیدگاه مصباح یزدی، حکومت دینی حکومتی است که قوانین و مقررات آن کاملاً برگرفته از احکام دینی باشد و معجزان آن مستقیماً از جانب خدا منصوب شده یا به اذن ویژه یا عام معصوم تعیین شده باشند. چنین حکومتی مشروعیت خود را از خدا می‌گیرد، نه از آرای مردم، اما بدون کسب مقبولیت مردمی، حکومت دینی به مرحله تحقق و کارآمدی نمی‌رسد؛ این نکته اهمیت پذیرفته شدن حکومت توسط مردم را نشان می‌دهد.

حسین‌زاده دیلمی و مهربانی‌فر (۱۴۰۰) در مقاله‌ای با عنوان «مطالعه مقایسه‌ای عقلانیت انقلاب اسلامی در اندیشه و عمل شهید بهشتی و مصباح» به بررسی جلوه‌های عقلانیت انقلاب اسلامی در نظام فکری و شیوه‌های عملی دو اندیشمند برجسته انقلاب، یعنی شهید بهشتی و مصباح یزدی، پرداخته‌اند. پژوهشگران با اتکا به روش اسنادی و تحلیل تطبیقی، مواضع و کنش‌های این دو نظریه‌پرداز را مقایسه کرده و در پایان، به شناسایی دو الگوی متمایز از عقلانیت با محوریت‌های متفاوت در اندیشه و عمل آنان دست یافته‌اند.

روش پژوهش

این پژوهش با هدف تبیین دیدگاه‌های مصباح یزدی درباره علل وقوع انقلاب اسلامی، با بهره‌گیری از روش کیفی از نوع تحلیل اسنادی و در چارچوب نظریه بحران توماس اسپریگنز انجام شده است. گردآوری داده‌ها به شیوه کتابخانه‌ای و با مراجعه به منابع دست اول شامل آثار مکتوب، سخنرانی‌ها و مصاحبه‌های مصباح یزدی صورت پذیرفته است.

در فرایند تحلیل داده‌ها، با کاربری الگوی چهارمرحله‌ای اسپریگنز (شامل: ۱. تشخیص بحران، ۲. تحلیل علل، ۳. ترسیم جامعه آرمانی، ۴. ارائه راهکار)، اندیشه سیاسی وی مورد واکاوی نظام‌مند قرار گرفته است. این چارچوب روش‌شناختی، امکان بازسازی منطق درونی اندیشه مصباح یزدی و تبیین ارتباط نظام‌مند بین بحران‌های دوره پهلوی و راهکارهای پیشنهادی وی را فراهم می‌سازد. اعتباربخشی به نتایج نیز از طریق تطبیق یافته‌ها با مستندات تاریخی و ارزیابی انسجام درونی آثار ایشان صورت گرفته است.

چارچوب نظری

در سال‌های اخیر، به‌کارگیری رویکردها و ابزارهای متنوعی همچون منطق بازسازی‌شده اسپریگنز، روش پنهان‌نگاری اشتراوس، رهیافت‌های هرمنوتیکی، روش‌شناسی کوئینتن اسکینر و تحلیل گفتمان - به‌ویژه در فضای فکری پسامدرن - چشم‌اندازهای نوینی را فراروی پژوهشگران علوم سیاسی گشوده است (حقیقت، ۱۳۸۷: ۱۰۰).

اسپریگنز به‌عنوان یکی از نمایندگان سنت‌گرایی در علوم سیاسی، بر استفاده هم‌زمان از تاریخ، فلسفه و انسان‌شناسی در تحلیل مسائل سیاسی تأکید دارد (اسپریگنز، ۱۳۷۷: ۱۳). تلاش او بر این است که مرز بین نظریه سیاسی و روش تفکر سیاسی مشخص شود و چارچوبی منطقی، فلسفی و کاربردی ارائه گردد که امکان کشف منطق درونی هر نظریه را فراهم کند (حقیقت و حجازی، ۱۳۸۹: ۱۸۸). مطابق

دیدگاه اسپریگنز، هر نظریه مستحکم را می‌توان با شناخت منطق درونی آن فهمید و ساختار منطقی آن را آشکار ساخت (تیلور و رجایی، ۱۳۹۳: ۶۰). در به‌کارگیری «روش بحران» رعایت چند نکته اساسی ضروری است: نخست آنکه در جامعه، وجود یک وضعیت بحرانی احراز و از سوی اندیشمندان شناسایی شود؛ دوم، صاحب‌نظر باید در واکنش به آن بحران، نظریه‌ای مشخص ارائه کند؛ و سوم، اندیشمندان مورد نظر باید از انسجام در نظام اندیشه سیاسی خویش برخوردار باشد (حقیقت و حجازی، ۱۳۸۹: ۹-۱).

نظریه بحران اسپریگنز: چهار مرحله

از دیدگاه اسپریگنز، نظریه سیاسی زمانی زاده می‌شود که اندیشمندان با پریشانی و نابسامانی عصر خویش روبه‌رو گردد. در چنین نظریه‌ای، هم بازتابی از واقعیت موجود یا «آنچه هست» دیده می‌شود و هم تصویر آرمانی «آنچه باید باشد». اسپریگنز باور دارد که کارویژه اساسی هر نظریه سیاسی، ایجاد پلی میان وضعیت واقعی و وضعیت آرمانی است. به همین جهت، او تمایزگذاری صلب میان توصیف و تجویز را درست نمی‌داند و بر این نکته پای می‌فشارد که حذف توصیه‌ها و بایدها از نظریه سیاسی، آن را از بنیادی‌ترین هدف خود - یعنی ارائه راه‌حل - تهی می‌سازد (اسپریگنز، ۱۳۷۷: ۳۵-۴۳).

از منظر اسپریگنز، اندیشیدن سیاسی تنها هنگامی به‌صورت یک نظریه تمام‌عیار درمی‌آید که چهار گام مهم طی شود. نخستین گام، ادراک نوعی بحران یا احساس اختلال در جریان امور سیاسی است؛ زیرا به باور او تقریباً همه نظریه‌پردازان از مواجهه با بی‌نظمی اجتماعی و سیاسی الهام گرفته‌اند. هرچند ممکن است شماری از نویسندگان بدون احساس بحران، صرفاً برای نقد یا بررسی نظم موجود قلم بزنند، اما این گروه استثنا محسوب می‌شوند؛ چراکه عمده نظریه‌ها در شرایطی پدید آمده‌اند که نویسندگان آن‌ها جامعه را گرفتار بحران می‌دیدند (همان: ۴۳).

مرحله دوم، واکاوی عوامل بنیادین ایجاد بحران است؛ یعنی جست‌وجوی ریشه‌های نابسامانی. سپس در مرحله سوم، نظریه‌پرداز طرحی از یک نظم سیاسی مطلوب و فارغ از آسیب‌ها ارائه می‌کند؛ نظمی که در آن معضل اولیه مهار شده و جامعه از آشفتگی‌هایی می‌یابد. در نهایت، مرحله چهارم زمان ارائه پیشنهادها برای کاربردی برای گذار از وضع بحرانی و رسیدن به نظمی نو و کارآمد است. بدین ترتیب، نظریه‌پرداز پس از شناخت بحران، تحلیل منشأ آن و صورت‌بندی جامعه آرمانی، راهبردهایی عملی برای نیل به ساختار سیاسی مطلوب عرضه می‌کند (همان: ۴۴). به‌طور کلی، ممکن است نظریه‌پرداز به‌طور صریح مراحل اسپریگنز را در آثار خود مطرح نکرده باشد و برخی اندیشمندان نیز دلایل و انگیزه‌های اصلی خود در تحلیل نظم سیاسی را آشکار ن سازند یا آن‌ها را در بخش‌های جزئی و کم‌تر شناخته‌شده نوشته‌های خود پنهان کنند. بنابراین، پژوهشگر یا مخاطب باید تمامی جنبه‌های اندیشه نظریه‌پرداز را با دقت بررسی کند و با کشف زوایای پنهان آن، نظریه را بر اساس چهار مرحله اسپریگنز تنظیم نماید تا انگیزه‌ها و اهداف او به‌خوبی قابل فهم گردد (مرتضویان و دهقانی، ۱۳۹۳: ۸۴).

بسط نظریه بحران اسپریگنز برای تحلیل اندیشه اسلامی

کاربست روش اسپریگنز در تحلیل اندیشه اسلامی با سه کاستی بنیادین مواجه است. نخست، تعریف «بحران» در این روش عمدتاً ناظر به اختلال در نظم سیاسی و کارویژه‌های نهادی است، در حالی که در اندیشه مصباح یزدی، بحران ریشه‌ای معنوی و الهیاتی دارد و «طاغوت» به‌مثابه طغیان علیه خدا تعبیر می‌شود. دوم، «درمان» در الگوی اسپریگنز عمدتاً از طریق نهادها و قوانین سیاسی صورت می‌گیرد، اما در اندیشه مصباح یزدی، پیش از هر راهکار سیاسی، تحول درونی انسان و تربیت معنوی شرط اساسی است. سوم، روش اسپریگنز به‌شدت تاریخی-موقعیتی است و فرض می‌کند بحران در زمان و مکان مشخصی رخ می‌دهد (حقیقت و حجازی، ۱۳۸۹: ۴)، در حالی که در اندیشه اسلامی بخش مهمی از بحران ریشه در «غیبت امام معصوم» دارد (بحرانی فراتاریخی و الهیاتی). برای پاسخ به

این کاستی ها، سه بسط مفهومی پیشنهاد می شود: تعریف گسترده از «بحران» که ابعاد معنوی و الهیاتی را دربرگیرد؛ افزودن مرحله «تحول درونی و بازسازی فرهنگی» به عنوان پیش شرط راهکارهای سیاسی؛ و توجه به بحران های فراتاریخی در کنار بحران های تاریخی. این بسط ها، روش اسپریگنز را برای تحلیل اندیشه اسلامی کارآمدتر می سازد.

یافته های پژوهش

مقایسه دیدگاه مصباح یزدی با سایر نظریه پردازان انقلاب اسلامی

تمایز بنیادین اندیشه مصباح یزدی با دیگر نظریه پردازان انقلاب در سه محور قابل شناسایی است. در مقایسه با سید محمد بهشتی، تمایز به نوع نگاه به «عاملیت تغییر» بازمی گردد. بهشتی با تأکید بر رهبری اجتماعی و تشکلیابی، بر عاملیت جمعی و توزیع شده تکیه دارد که در آن کنشگران اجتماعی خود سوژه های تغییر هستند. در مقابل، مصباح با اصالت دادن به رهبری معرفتی، عاملیت تغییر را در انحصار نخبگان دینی واجد شرایط می داند. در الگوی بهشتی، نهادهای واسطه کارکردی ذاتی و مستقل دارند؛ در الگوی مصباح یزدی، این نهادها کارکردی ابزاری و تأییدکننده پیدا می کنند (حسین زاده دیلمی و مهربانی فر، ۱۴۰۰: ۱۱۵-۱۱۶).

در مقایسه با طالقانی (نماینده جریان ملی-مذهبی)، تمایز در غایت حکومت دینی ریشه دارد. طالقانی غایت اصلی را «رهایی از ستم و استبداد سیاسی» (نفی سلبی طاغوت) می داند و نظام مطلوب را در فرایندی پویا و با مشارکت مردم تعریف می کند. اما در اندیشه مصباح یزدی، غایت حکومت پیش تر و مستقل از اراده جمعی تعیین شده است: «استقرار حاکمیت الله» و «اجرای شریعت». پیامد این تمایز در تعریف آزادی سیاسی ظاهر می شود: در الگوی طالقانی، آزادی به معنای حق تعیین سرنوشت است؛ در الگوی مصباح، آزادی به معنای رهایی از طاغوت و بندگی خداست - که وجه سلبی آن بر وجه ایجابی غلبه دارد (حسینی و همکاران، ۱۴۰۲: ۱۸۸-۱۸۹).

تمایز سوم با امام خمینی (ره) به «منطق مشروعیت بخشی» بازمی گردد. در اندیشه امام خمینی (ره)، مشروعیت از دو رکن الهی و مردمی (جمهوری اسلامی) تشکیل شده است. اما در اندیشه مصباح یزدی، ولایت فقیه یک بحث کلامی و فقهی است و تمام اختیارات امام معصوم را برعهده دارد؛ مردم مشروعیت نمی آورند، بلکه صرفاً «کاشف» از اصلح و «مقبولیت بخش» هستند. پیامد این تمایز در نهاد مجلس خبرگان قابل مشاهده است: در الگوی خمینی (ره)، خبرگان نمایندگان مردم و انتخاب کننده رهبر هستند؛ در الگوی مصباح یزدی، خبرگان بیشتر تشخیص دهنده اصلح هستند و نقش ذاتی در مشروعیت ندارند (مهدنور، ۱۴۰۰: ۴-۵).

در ادامه این پژوهش، دیدگاه های سیاسی مصباح یزدی بر اساس چهار مرحله نظریه بحران اسپریگنز، شامل تشخیص بحران، تحلیل علل بحران، تصویر جامعه آرمانی و ارائه راه حل، مورد تحلیل و بررسی قرار می گیرد.

مشاهده بحران: حاکمیت طاغوت

در چارچوب مدل اسپریگنز، گام آغازین که به شناسایی آشفتگی ها و بحران های موجود اختصاص دارد، به دلیل نقشی بنیادین در شکل دهی و هدایت مراحل بعدی، از اهمیت ویژه ای برخوردار است.

حاکمیت اقتدارگرای پهلوی را می توان یکی از مهم ترین عوامل بحران را در سال های پیش از پیروزی انقلاب اسلامی دانست. پس از پایان دوره دیکتاتوری رضاخان، قدرت سیاسی به فرزند او، محمدرضا شاه، منتقل شد. وی در پی آن بود که رویکردهای استبدادی و سیاست های دین ستیزانه پدرش را تداوم بخشد، اما اوضاع اجتماعی و واکنش های گسترده از سوی روحانیت و اقشار مختلف مردم، پیامدهایی غیرمنتظره به همراه داشت و بسترهای نخستین انقلاب اسلامی را در دوران سلطنت او پدید آورد. در عین حال، نباید از نقش سیاست های ضددینی و استبدادی رضاخان در ایجاد زمینه های فکری و اعتراضی نهضت اسلامی در سال های پیشین غافل شد (مصباح یزدی و شبانیا، ۱۳۹۲ الف: ۲۳۱).

بنابراین از دیدگاه مصباح یزدی حکومت طاغوتی پهلوی، نه تنها به دنبال استقرار نظامی استبدادی بود، بلکه در تلاش بود تا اصول دینی و ارزش‌های اسلامی را در جامعه ایران از بین ببرد. از این‌رو از دیدگاه مصباح یزدی سیاست‌های اسلام‌زدایانه رضاخان و محمدرضاشاه نه تنها اشتباه بود، بلکه به طور جدی با مصالح مردم و جامعه دینی ایران در تضاد بود. به همین دلیل، مصباح یزدی بر ضرورت آگاهی‌بخشی و بصیرت‌افزایی در میان مردم تأکید می‌کرد و معتقد بود که تنها از طریق شناخت دقیق ماهیت طاغوت و پیامدهای پیروی از ارزش‌های غیردینی، می‌توان جامعه را از خطر سقوط در ورطه ابتذال اخلاقی و فرهنگی نجات داد. وی سیاست‌های رژیم پهلوی را نه صرفاً خطاهای سیاسی، بلکه بخشی از یک پروژه کلان برای تغییر ساختار فکری و فرهنگی جامعه می‌دانست که با هدف کاهش نقش دین در زندگی فردی و اجتماعی مردم اجرا می‌شد. پژوهش‌های اجتماعی و تاریخی نیز نشان می‌دهد که تلاش برای تحمیل فرهنگ بیگانه و ارزش‌های مادی بر جامعه دینی، همواره با مقاومت فرهنگی و دینی مواجه شده و بازگشت به هویت بومی و دینی مستلزم برنامه‌ریزی بلندمدت در حوزه آموزش، فرهنگ و تربیت نسل‌هاست.

در همین زمینه، مصباح یزدی «طاغوت» را چنین تبیین می‌کند: هر نظام سیاسی که بدون اتکا به اراده تشریعی و اذن الهی پدید آید و در جهت اجرای احکام و ارزش‌های اسلامی و مقابله با بدعت‌ها گام بردارد، در اصطلاح دینی به عنوان «حکومت جور» یا «حکومت طاغوت» شناخته می‌شود (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ الف: ۲۷).

واژه «طاغوت» مفهومی قرآنی است که هشت بار در قرآن کریم ذکر شده و ریشه آن از ماده «طغیان» گرفته شده است که به معنای تجاوز و سرپیچی از حد و مرز است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۳: ۴۱۸). این اصطلاح می‌تواند شامل تخطی از حدود عقلی یا شرعی باشد و گاهی با نوعی اغراق در مفهوم سرپیچی همراه است. واژه طاغوت معمولاً برای اشیاء یا افرادی به کار می‌رود که وسیله‌ای برای طغیان و سرکشی هستند؛ مانند بت‌ها، رهبران گمراه‌کننده و هرگونه مرجعی که پیروی از آن‌ها مورد رضایت خداوند نباشد (طباطبائی، ۱۳۸۵، ج ۳: ۵۲۶).

در دوره معاصر، به‌ویژه پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران، واژه «طاغوت» جایگاه ویژه‌ای در گفتمان سیاسی ایران و جهان اسلام پیدا کرد. امام خمینی (ره) این اصطلاح را غالباً برای اشاره به حکومت پهلوی و وابستگان آن به کار می‌برد. همچنین مصباح یزدی در سخنرانی‌ها و گفت‌وگوهای خود، بارها این تعبیر را در نقد رژیم پهلوی استفاده کرده است.

از منظر تعالیم اسلامی، هر حکومتی که مشروعیت سیاسی و حقوقی آن بیرون از چارچوب شریعت باشد، حکومتی غیردینی و «طاغوتی» به شمار می‌آید و مشروعیتی ندارد. بر اساس قرآن، جوامعی که ساختارهای سیاسی و اجتماعی آن‌ها در عرصه‌هایی مانند قانون‌گذاری، قضاوت و اجرا با مبانی اسلام هماهنگ نباشد، در قلمرو نظام‌های طاغوتی قرار می‌گیرند. افزون بر این، برخی نظام‌های موجود در کشورهای اسلامی که اگرچه در پاره‌ای از شاخص‌ها متأثر از فرهنگ و آموزه‌های دینی‌اند، اما در اصل حاکمیت و ولایت با معیارهای شیعی فاصله دارند، نیز ذیل عنوان «طاغوت» جای می‌گیرند و مراجعه یا همکاری با آن‌ها جایز دانسته نشده است (یوسفی، ۱۳۸۵: ۱). بدین ترتیب مصباح یزدی حکومت پهلوی را به عنوان یک نظام طاغوتی و غیرمورد قبول از دیدگاه اسلامی می‌شناخت و معتقد بود که چنین حکومتی بر اساس اصول و ارزش‌های اسلامی مشروعیت ندارد. این نگاه، تحلیل انقلاب را از سطح تقلیل‌گرایانه (تضاد طبقاتی، نابرابری اقتصادی) فراتر می‌برد و لایه‌ای الهیاتی به آن می‌افزاید.

علل بحران

پس از مشاهده بحران، مرحله تحلیل و شناسایی علل آن آغاز می‌شود. در این مرحله، اندیشمندان و متفکران به بررسی ریشه‌ها و عوامل ایجاد بحران در جوامع معاصر خود می‌پردازند. مصباح یزدی، با مشاهده بحران جامعه زمان خود در قالب حاکمیت طاغوت، به تحلیل علل شکل‌گیری این حاکمیت می‌پردازد. از دیدگاه ایشان، منشأ بحران برخاسته از حاکمیت طاغوت، در ترکیبی از عوامل سیاسی،

اجتماعی و فرهنگی جوامع امروزین نهفته است. در واقع آنچه تحلیل او را از تحلیل‌های رایج جامعه‌شناختی متمایز می‌سازد، تأکید بر عوامل فرهنگی و معرفتی است.

عوامل سیاسی: استبداد و خودکامگی

واژه «استبداد» در معناهایی همچون خودرایی، خودسری و سلطه‌گری به کار می‌رود. از نظر واژگانی، این اصطلاح به حالتی اشاره دارد که فرد در موضوعی که شایسته مشورت است، تنها به نظر خویش تکیه کند. در حوزه سیاست، استبداد به سلطه و تصرف یک شخص یا گروه بر حقوق عمومی جامعه، بدون احساس مسئولیت یا هراس از بازخواست، اطلاق می‌شود (قادری، ۱۳۸۲: ۲۱۹). مصباح یزدی در توضیح دیدگاه خود درباره آزادی، تأکید می‌کند که اسلام اساساً دعوت‌کننده به آزادی است، اما مقصود از این آزادی، رهایی از سلطه و اطاعت غیر خدا و طاغوت‌هاست، نه رهایی از بندگی پروردگار. به باور وی، هرچند انسان در آفرینش موجودی مختار و برخوردار از آزادی اراده است، اما از نظر تشریعی و در قلمرو قانون الهی، موظف به اطاعت از خداوند می‌باشد؛ با این تفاوت که این فرمان‌برداری باید بر پایه انتخاب آزادانه و آگاهانه انسان صورت گیرد (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ الف: ۹۰).

از همین روست که امام خمینی (ره) دلیل اصلی پیروزی انقلاب اسلامی را چنین توصیف می‌کند:

«یک کشور سی و چند میلیونی یک‌دفعه از آن ظلمت‌هایی که «بَعْضُهَا فَوْقَ بَعْضٍ» یک‌دفعه جهش کرد و در نور واقع شد، نورهای غیرمتناهی. این تحولی که الان در کشور ما هست، همه‌اش روی این مقصد است که از اول فریادشان بلند بود که ما اسلام را می‌خواهیم. طاغوت را نمی‌خواهیم. این، عنایت خدا را به این‌ها جلب کرد. خداوند تبارک و تعالی که مشاهده می‌فرماید که یک ملتی از کوچک و بزرگشان می‌گویند ما اسلام را می‌خواهیم، عنایتش را به این‌ها متوجه کرد» (مصباح یزدی و شبانیا، ۱۳۹۲ الف: ۱۲۹).

با خروج محمدرضا شاه از کشور، شرایط برای تحقق اهداف و آرمان‌های انقلاب اسلامی بیش از پیش فراهم گردید. در این دوره، امام خمینی (ره) که در تبعید در پاریس به سر می‌برد، نقش هدایت‌کننده و مرجع اصلی نهضت را ایفا می‌کرد. تصمیمات کلیدی انقلاب، از جمله اعلام تعطیلات عمومی، سازمان‌دهی تحصن‌های گسترده و تشویق نیروهای نظامی به ترک پادگان‌ها، تحت نظر و هدایت ایشان اتخاذ می‌شد. این تحولات نشان‌دهنده مرحله‌ای از پویایی و تأثیرگذاری روزافزون انقلاب در سطوح مختلف جامعه بود. از این‌رو، بازگشت امام خمینی (ره) به ایران جهت رهبری مستقیم نهضت و فراهم ساختن زمینه‌های برچیده شدن رژیم سلطنتی و تدارک شرایط برای تأسیس حکومت اسلامی، امری ضروری تلقی می‌شد (همان: ۲۶۴). اندیشه اسلامی، آزادی را نه در رهایی از فرمان خدا بلکه در رهایی از سلطه غیر خدا و طاغوت‌ها می‌داند. بر همین مبنا، مصباح یزدی اسلام را دین آزادی معرفی می‌کند، اما آزادی‌ای که در چارچوب بندگی خداوند معنا می‌یابد. از این منظر، انقلاب اسلامی نیز حرکتی علیه استبداد طاغوتی و در راستای تحقق آزادی دینی بود؛ حرکتی که امام خمینی (ره) آن را ناشی از خواست یک ملت برای اسلام و نفی طاغوت می‌دانست. بنابراین، سقوط رژیم پهلوی و رهبری امام در تبعید، زمینه‌گذار از استبداد سیاسی به حاکمیت دینی و تشکیل نظام اسلامی را فراهم ساخت.

عوامل اجتماعی و فرهنگی

مصباح یزدی مجموعه‌ای از عوامل اجتماعی و فرهنگی، مانند تبدیل تاریخ هجری شمسی به تقویم شاهنشاهی، برگزاری جشن‌ها و همایش‌های هنری و فرهنگی و موارد مشابه را از مصادیق اقدامات دین‌ستیزانه حکومت پهلوی می‌داند و آن‌ها را از عناصر تقویت‌کننده و مؤثر در تثبیت و تداوم سلطه طاغوت در جامعه معرفی می‌کند.

از دیدگاه مصباح یزدی، اسلام یک پدیده فرهنگی است که اساس و ارکان آن بر باورها و ارزش‌ها استوار است. بر این اساس، هویت بنیادین انقلاب اسلامی، ماهیت فرهنگی آن محسوب می‌شود. وی معتقد است که استمرار و پایداری انقلاب به تحقق ارزش‌ها و باورهای اسلامی بستگی دارد؛ بنابراین، اگر انقلاب در سایر ابعاد موفق باشد اما در بعد فرهنگی و ارزشی ناکام بماند، ماهیت آن دگرگون می‌شود. به عبارت دیگر، اگر پیروزی انقلاب با چشم‌پوشی از آرمان‌ها و ارزش‌های اسلامی حاصل شود، دیگر نمی‌توان آن را انقلاب اسلامی نامید. اسلامی بودن انقلاب به معنای فدا شدن همه چیز در راه مکتب و اهداف دینی است و تنها در این صورت است که می‌توان آن را انقلاب اسلامی قلمداد کرد. افزون بر این، اسلامی بودن انقلاب زمینه‌ساز رشد و تعالی انسان‌ها است و آنان را به بهره‌گیری از توانمندی‌ها و استعدادهای خویش تشویق می‌کند (مصباح یزدی و شبانیا، ۱۳۸۴: ۲۲۵). بنابراین از دیدگاه مصباح یزدی، اقدامات فرهنگی پهلوی همچون تغییر تاریخ هجری شمسی به شاهنشاهی و برگزاری جشنواره‌ها و سمینارهای غرب‌گرایانه، جلوه‌هایی از دین‌ستیزی و عوامل تحکیم حاکمیت طاغوت بودند. در برابر، او هویت انقلاب اسلامی را ماهیت فرهنگی آن می‌داند که بر پایه ارزش‌ها و باورهای اسلامی استوار است. به باور وی، قوام و بقای انقلاب نه در پیروزی‌های ظاهری، بلکه در حفظ آرمان‌ها و ارزش‌های دینی نهفته است؛ چراکه تنها با فدای همه چیز در راه مکتب می‌توان انقلاب را «اسلامی» نامید. از این منظر، اسلامی بودن انقلاب هم ضامن اصالت آن و هم زمینه‌ساز رشد و شکوفایی انسان‌ها به شمار می‌آید.

زمینه‌های پیدایش بحران اجتماعی

بحران اجتماعی زمانی پدید می‌آید که نظام سیاسی، حقوقی یا اقتصادی حاکم به تدریج دچار فساد و ناهنجاری شود؛ به گونه‌ای که محدودیت‌ها، رنج‌ها و ضررهای وارد بر مردم، بیشتر از بهره‌ها، لذت‌ها و منافع آن‌ها باشد. همچنین اگر پرده‌های ناآگاهی یا فریب حاکمیت به حدی کنار رود که مردم دریابند از ابتدا متضرر بوده‌اند، این وضعیت تشدید می‌شود. وقتی احساس ظلم و خسران در سطح گسترده‌ای از جامعه فراگیر گردد، می‌تواند منجر به بحران اجتماعی و برهم خوردن تعادل جامعه شود و مردم را به فکر تغییر نظام موجود و جایگزینی نظامی دیگر بیندازد، چه این نابسامانی‌ها ناشی از سوء نیت حاکمیت باشد و چه بر اثر ناآگاهی و جهل آن ایجاد شده باشد (مصباح یزدی و شبانیا، ۱۳۸۴: ۶۷-۷۰).

مصباح یزدی عوامل اصلی ایجاد بحران را در چهار دسته کلی طبقه‌بندی کرده است:

۱. احساس فقر: فقر ملموس‌ترین عامل بحران‌زا است، زیرا برای درک آن نیازی به استعداد یا دانش خاصی نیست و همه، چه زن و مرد، چه کوچک و بزرگ، چه عارف و عامی، آن را تجربه کرده و رنج می‌برند. شدت اثر این عامل نیز بسیار بالاست؛ بنابراین کمبودها و نابسامانی‌های اقتصادی بیش از هر مشکل دیگری برای نظام حاکم هشدار ایجاد می‌کنند.
۲. احساس ظلم: ممکن است مردم از نظر مادی و رفاهی وضعیت قابل قبولی داشته باشند، اما تصور کنند که حاکمیت یا افراد مورد حمایت آن، حقوق مادی یا معنوی‌شان را نقض کرده‌اند. از بین رفتن ستمگران و بازگرداندن حقوق آنان می‌تواند موجب بهبود رفاه و کرامت اجتماعی شود.
۳. از دست دادن شأن و حیثیت بین‌المللی: اعضای جامعه ممکن است احساس کنند که در میان سایر ملت‌ها و جوامع، از اعتبار و آبروی کافی برخوردار نیستند. این حس، به ویژه در جوامعی که استقلال و آزادی سیاسی آن‌ها تا حدی از دست رفته باشد، شدت بیشتری می‌یابد.
۴. احساس محرومیت از تکامل‌های معنوی و اخلاقی: این احساس عمدتاً برای کسانی رخ می‌دهد که از تعالیم انبیای الهی (علیهم‌السلام) به‌ویژه آموزه‌های پیامبر اسلام، بهره کافی و عمیق برده‌اند. این افراد درمی‌یابند که تحقق زندگی انسانی در ابعاد فردی و

اجتماعی، مستلزم دستیابی به بیش‌ها و گرایش‌های بلندمرتبه و ارزشمند است که تنها از طریق پیروی از دستورات و پرهیزهای الهی قابل حصول است (مصباح یزدی، ۱۳۹۰: ۳۹۸-۳۹۹).

دستگاه پهلوی برای استحکام پایه‌های قدرت و تضعیف اعتقادات و باورهای دینی مردم، از راهبردهای متنوع فرهنگی و اجتماعی بهره می‌برد. از یک سو، با برگزاری جشنواره‌های عظیم فرهنگی و هنری، تلاش می‌کرد ایران پیش از اسلام را تمدنی پیشرفته و مرفعی جلوه دهد و خود را وارث شایسته آن فرهنگ معرفی کند؛ از سوی دیگر، ورود فرهنگ اسلامی به ایران را عامل سقوط این تمدن باستانی نشان می‌داد و بدین ترتیب، تأثیر فرهنگ شیعی ایران را تضعیف می‌کرد. نمونه بارز این سیاست‌ها، برگزاری جشن‌های ۲۵۰۰ ساله شاهنشاهی و مراسم تاج‌گذاری بود که با هزینه‌های گزاف هر ساله اجرا می‌شد (مصباح یزدی و همکاران، ۱۳۹۲: ۲۷).

علاوه بر این، گسترش مظاهر فساد و فحشا نیز از دیگر ابزارهای رژیم پهلوی برای حفظ قدرت محسوب می‌شد. روی آوردن مردم، به ویژه جوانان، به فساد و رفتارهای غیراخلاقی، موجب تضعیف باورها و غیرت دینی می‌گردید و مردم را نسبت به دین و مرجعیت شیعه، که بزرگ‌ترین مخالف رژیم به شمار می‌رفت، بی‌توجه می‌کرد. از سوی دیگر، چنین فضایی، سازگاری جامعه با فرهنگ غرب و محصولات آن را افزایش می‌داد. همچنین حکومت پهلوی با محدودسازی تحولات در حوزه‌های علمیه و تحت فشار قرار دادن روحانیت، گام‌هایی به سوی کاهش تأثیر ارزش‌ها و احکام اسلامی در جامعه برمی‌داشت (همان). این سیاست در واقع بخشی از راهبرد کلان «فرهنگ‌زدایی» در دوره پهلوی محسوب می‌شود. به بیان دیگر، رژیم تلاش می‌کرد با جایگزین کردن ارزش‌های مادی و مصرف‌گرایانه به جای ارزش‌های دینی، نوعی «هویت جدید» بر اساس الگوی غربی ایجاد کند. بر این اساس، فساد و فحشا صرفاً یک آسیب اجتماعی نبود، بلکه ابزاری سیاسی و فرهنگی برای تضعیف نهاد دین و مرجعیت و در نتیجه تضمین استمرار قدرت سیاسی به شمار می‌رفت.

رواج اندیشه‌های غیردینی و غیرالهی

در دوره‌ای که مصباح یزدی می‌زیست، جریان‌های مادی‌گرا در بسیاری از جوامع انسانی گسترش یافته و مورد توجه قرار داشتند. نقدهای او بر مارکسیسم و دیدگاه‌های چپ‌گرایانه نشان می‌دهد که گسترش این مکاتب را از عوامل بروز بحران در جامعه زمان خویش ارزیابی می‌کرد.

کش‌های گفتاری مصباح یزدی در اوایل دهه چهل خورشیدی متأثر از نفرت او از سلطنت پهلوی به دلیل اقدامات دین‌ستیزانه و نگرانی او از دین‌گریزی جوانان و جامعه ایران به دلیل تبلیغات مارکسیستی، در راستای ترویج اندیشه اسلام عمل‌گرای سیاست‌محور بر مبنای اعتراض به دولت پهلوی شکل گرفت (کیانی و ساداتی‌نژاد، ۱۴۰۰: ۱۸۸). گرچه سابقه مصباح یزدی در مقابله با جریان‌های الحادی به دهه ۱۳۳۰ شمسی بازمی‌گردد و شامل شرکت در جلسات علامه طباطبایی پیرامون پاسخگویی به شبهات مکتب ماتریالیسم بود، اما مواجهه جدی ایشان با تبلیغات گروه‌های مارکسیستی چپ‌گرا، به ویژه با تئوری‌پردازی افرادی مانند فرخ نگهدار و احسان طبری که در سال‌های ابتدایی پس از پیروزی انقلاب اسلامی درصدد ترویج افکار الحادی بودند، در دوره‌های بعدی قابل رصد است. اهتمام ایدئولوژیک مصباح یزدی به عنوان نماینده حوزه علمیه، در برگزاری مناظرات و گفت‌وگوهای انتقادی با این گروه‌ها در سال‌های اولیه انقلاب، نمونه‌ای شاخص از نقش ایشان در دفاع از مبانی اعتقادی اسلام به شمار می‌آید (عبدالله‌نسب، ۱۴۰۲: ۱۴۳).

همان‌گونه که پیش‌تر بیان شد، سلطه قوانین غیردینی و کنار گذاشتن احکام الهی از عرصه اجتماعی، از شاخصه‌های طاغوت به شمار می‌رود. بر همین اساس، مصباح یزدی گسترش آموزه‌های مکاتب مادی و غیرمعنوی را از دیگر عوامل شکل‌گیری بحران طاغوت می‌داند.

سنت فکری مصباح یزدی و استدلال در برابر رقبا

اندیشه مصباح یزدی در چارچوب «اسلام سیاسی فقاهتی» قابل فهم است؛ جریانی که بر جامعیت دین، حاکمیت فقه و ولایت مطلقه فقیه تأکید دارد. در این سنت فکری، فقیه به عنوان کارشناس قوانین الهی، عهده‌دار رهبری سیاسی جامعه در عصر غیبت است. مصباح یزدی با تأکید بر فقه محوری و فلسفه تحلیلی، و با رویکردی ضدعرفان‌گرایی افراطی، قرائتی متمایز از این سنت ارائه می‌دهد که در آن نقش مردم به «مقبولیت بخشی» (نه مشروعیت بخشی) تقلیل می‌یابد و شورا تنها در محدوده نص و امور اجرایی ارزش دارد.

در برابر این سنت فکری، پنج جریان رقیب اصلی قرار داشتند که مصباح یزدی به نقد و استدلال علیه هر یک پرداخت: نخست، جریان روشنفکری دینی (اسلام لیبرال) به رهبری مهدی بازرگان، بر دموکراسی، حقوق بشر و نقش مردم در اداره جامعه تأکید می‌کرد. مصباح در برابر این جریان استدلال می‌کرد که روشنفکران دینی اسلام را به اخلاق فردی فرو می‌کاهند و احکام اجتماعی اسلام را کنار می‌گذارند. از دیدگاه او، جدایی دین از سیاست، برداشتی سکولار از دین است و کسانی که بر این باورند اسلام با سیاست بیگانه است، در واقع دین دیگری را به نام اسلام پذیرفته‌اند.

دوم، جریان چپ اسلامی (مارکسیسم-اسلامی) که با محور قرار دادن «انقلاب» و «تضاد طبقاتی»، هدف نهایی را ایجاد جامعه بی طبقه معرفی می‌کرد. مصباح در برابر این جریان، مارکسیسم را به الحاد عملی و تقلیل انسان به ماده نقد می‌کرد و معتقد بود عدالت اجتماعی بدون قانون الهی امکان تحقق پایدار ندارد. حضور فعال او در مناظرات با رهبران چپ مانند فرخ نگهدار و احسان طبری در سال‌های اولیه انقلاب، گویای این رقابت فکری است.

سوم، جریان ملی-مذهبی به نمایندگی طالقانی، بر وجوب شورا در تمام شئون جامعه و نقش محوری توده مسلمان تأکید داشت. مصباح در مقابل، معتقد بود حق حکومت و حاکمیت تنها از آن خداست و شورا تنها در محدوده نص و امور اجرایی ارزش دارد؛ از این رو، شورا را در رأس حاکمیت نمی‌پذیرفت (حسینی و همکاران، ۱۴۰۲: ۱۷۲-۱۷۵).

علی‌رغم وجود بحران سیاسی حاکمیت طاغوت، اهتمام و التفات مصباح یزدی به مقوله فرهنگ و ارزش‌های آن را می‌توان مشاهده نمود: «بنده سعی می‌کردم در طول دوران مبارزه، اصالت‌ها و ارزش‌های اسلامی محفوظ بماند، و قربانی مبارزات سیاسی نشود» (صنعتی، ۱۳۸۷: ۱۶۴).

چهارم، جریان انجمن حجّیه به رهبری محمود حلبی، با اعتقاد به عدم مشروعیت تشکیل هرگونه حکومت پیش از ظهور، به انکار ولایت فقیه می‌پرداخت. مصباح این جریان را مصداق «التقاط‌گروی فرهنگی» و «انزواگری سیاسی» معرفی می‌کرد و بر ضرورت تشکیل حکومت اسلامی در عصر غیبت تأکید داشت (مصباح یزدی، ۱۳۸۸ ج: ۴۱).

پنجم، نواندیشان دینی و پلورالیست‌ها مانند عبدالکریم سروش و محمد مجتهد شبستری، با طرح نظریه‌هایی چون «تجربه نبوی» و «پلورالیسم دینی»، قرائت‌های بشری و تاریخی از دین ارائه می‌دادند که مبنای معرفتی ولایت فقیه را به چالش می‌کشید. مصباح این رویکردها را «تجددگرایی دینی» و انحراف از اسلام ناب می‌دانست (عبدالله‌نسب، ۱۴۰۲: ۷-۸). این منازعات نشان می‌دهد که بسیاری از تأکیدات نظری مصباح - از ولایت مطلقه فقیه و نقد سکولاریسم تا نقد مارکسیسم و پلورالیسم دینی - در واکنش به این رقبای فکری شکل گرفته است.

نظم و بازسازی: طرح حکومت دینی در عصر غیبت

بحران طاغوت در اندیشه مصباح یزدی و تلاش او برای استقرار حکومت دینی، به‌ویژه در تقابل با میراث دوران پهلوی، به یکی از مهم‌ترین مباحث فکری پس از پیروزی انقلاب اسلامی تبدیل شد. در این زمینه، مصباح یزدی تلاش کرد تا ریشه‌های انحرافی دوران پهلوی و پیامدهای آن را شناسایی و نقد کند و جایگزینی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی ارائه دهد.

به نظر می‌رسد حداقل سه برداشت متفاوت از مفهوم «حکومت دینی» قابل ارائه است: نخست حکومتی که تمامی ارکان و ساختار آن بر اساس دین شکل گرفته باشد و مجریان آن مستقیماً از سوی خدا یا به اذن خاص یا عام معصوم منصوب شده باشند. دوم حکومتی که در آن قوانین و احکام دینی رعایت می‌شود، بدون آنکه حاکم پشتوانه الهی داشته باشد. سوم حکومتی که توسط افراد متدین اداره می‌شود، حتی اگر رعایت احکام اسلامی الزامی نباشد؛ زیرا حضور شهروندان مؤمن، حکومت را به طور مسامحه‌ای دینی تلقی می‌کند. از نظر مصباح یزدی، برداشت نخست، بیانگر شکل ایده‌آل و کمال مطلوب حکومت دینی است، زیرا چنین حکومتی مبتنی بر اراده تشریعی خداوند است و پشتوانه الهی دارد. نمونه‌های بارز این نوع حکومت، شامل حکومت پیامبر اکرم (ص)، ائمه معصومین (ع)، مالک اشتر در زمان حضور امام معصوم و نیز حکومت ولی فقیه جامع شرایط در عصر غیبت می‌باشد. هرگاه امکان تحقق برداشت اول فراهم نباشد، برداشت دوم به عنوان راه حل اضطراری پذیرفته می‌شود و برداشت سوم نیز به صورت مسامحه‌ای شامل اکثر حکومت‌های تاریخی در جوامع مسلمان می‌شود، هر چند طبق اصول شیعه اطلاق حکومت دینی به معنای سوم، مجازی و محدود است (مصباح یزدی، ۱۳۹۱: ۴۷-۴۸).

بنابراین، از دیدگاه مصباح یزدی، حکومت دینی بهترین مدل حکمرانی به شمار می‌رود. قوام هر حکومت به سه عنصر اساسی بستگی دارد: قانون حاکم، حاکم و هدفی که حکومت برای افراد تعیین می‌کند. از آنجا که حکومت دینی جامع‌ترین قانون، بهترین حاکم و والاترین اهداف را ارائه می‌دهد، می‌توان آن را کامل‌ترین مدل حکومتی دانست. در این نوع حکومت، دین اسلام به عنوان قانون، به لحاظ حقانیت، جامعیت و جاودانگی، کامل‌ترین چارچوب قانونی را فراهم می‌آورد و معصومین (ع) به عنوان حاکمان، با توجه به عصمت در علم و عمل، اتصال به منبع غیب الهی و تأیید و نصب از سوی خداوند، برترین حاکمان محسوب می‌شوند.

راه درمان یا نیل به جامعه آرمانی

در چارچوب الگوی اسپریگنز، مرحله درمان بر اهمیت نگرش واقع‌بینانه و اقدام عملی مبتنی بر آن تأکید دارد. اسپریگنز بر این باور است که ارزیابی دقیق از ظرفیت‌ها و امکانات سیاسی، نقشی کلیدی در موفقیت راه‌حل‌های پیشنهادی ایفا می‌کند. به همین ترتیب، مصباح یزدی با توجه به شرایط و امکانات موجود و در نظر گرفتن واقعیات جامعه ایران، تلاش کرد تا راهکارهایی ارائه دهد که بتواند تأثیر مطلوبی بر فضای سیاسی کشور بگذارد.

گفتمان اسلام سیاسی فقاهتی

در تحلیل جریان‌شناسی انقلاب اسلامی می‌توان اظهار داشت که پس از سقوط رژیم پهلوی، جریان اسلام سیاسی فقاهتی و جریان اسلام لیبرال که پیش‌تر به حاشیه رانده شده بودند، با حذف جریان‌های فکری غیراسلامی، به ثبات نسبی دست یافتند و به تدریج به دو گفتمان مسلط و هم‌زمان رقیب تبدیل شدند. این گفتمان‌ها ریشه در دوره پیش از پیروزی انقلاب اسلامی دارند، اما از منظر سیاسی و اجتماعی در شرایطی رشد کردند که با گذشته تفاوت معناداری داشت (جهانبخش، ۱۳۸۵: ۲۱۹).

اسلام همه ابعاد زندگی انسان را در بر می‌گیرد و هیچ زمینه‌ای از زندگی فردی یا جمعی از حوزه دین بیرون نیست. این شامل زندگی شخصی، روابط خانوادگی، تعاملات زن و شوهر، ارتباطات والدین و فرزندان، تعامل امت با امام و حتی روابط بین‌المللی می‌شود؛ اینکه با چه کسانی باید رابطه داشته باشیم و با چه کسانی نباید. با نگاهی به آیات قرآن، حتی بدون مراجعه به روایات، برای هر فرد منصفی روشن می‌شود که سیاست در متن اسلام نهفته است و اسلام بدون سیاست مفهومی ندارد. کسانی که بر این باورند اسلام با سیاست بیگانه است، در واقع دین دیگری را به نام اسلام پذیرفته‌اند. اسلام واقعی که منبع آن قرآن و سنت است، هرگز نمی‌تواند با سیاست بیگانه باشد (مصباح یزدی، ۱۳۹۱: ج ۵۳). در چارچوب اسلام سیاسی فقاهتی، دین تنها یک باور فردی نیست، بلکه دارای ابعادی گسترده است و تمامی

جنبه‌های زندگی انسان را دربر می‌گیرد. در این دیدگاه، اسلام به عنوان یک ایدئولوژی جامع، هم زندگی دنیوی و هم آخرت انسان را شامل می‌شود و برای همه حوزه‌های زندگی، دستورها و احکام مشخصی ارائه می‌دهد (بهرزلیک، ۱۳۸۶: ۳۹).

تحلیل جریان‌شناسی انقلاب اسلامی نشان می‌دهد که پس از سقوط رژیم پهلوی، دو گفتمان «اسلام سیاسی فقهاتی» و «اسلام لیبرال» که پیش‌تر در حاشیه قرار داشتند، به صحنه اصلی قدرت وارد شدند و به دو قطب رقیب اما مسلط تبدیل شدند. در این میان، اسلام سیاسی فقهاتی با تأکید بر شمولیت دین در تمام عرصه‌های فردی و اجتماعی، سیاست را متن اسلام دانسته و آن را جدایی‌ناپذیر از دینداری معرفی می‌کند. بر اساس این نگاه، اسلام صرفاً اعتقادی فردی نیست، بلکه ایدئولوژی‌ای جامع است که دنیا و آخرت انسان را سامان می‌دهد و برای همه‌ی ابعاد زندگی دستورالعمل دارد. چنین تبیینی، وجه تمایز اسلام فقهاتی از برداشت‌های لیبرال و سکولار از دین به شمار می‌رود و نقطه‌ی قانونی آن در شکل‌گیری گفتمان مسلط پس از انقلاب اسلامی بوده است.

ولایت مطلقه فقیه

از نظر مصباح یزدی، ولایت مطلقه فقیه با ولایت محدود دوران طاغوت تفاوت اساسی دارد. پیش از پیروزی انقلاب اسلامی و در دوره حاکمیت رژیم طاغوت، که آن را زمان «عدم بسط‌ید» می‌نامند، فقهای شیعه به دلیل محدودیت‌ها و موانعی که حکومت‌ها ایجاد می‌کردند، امکان دخالت گسترده در امور اجتماعی را نداشتند. مردم تنها در برخی امور اجتماعی، آن هم به‌طور مخفیانه و دور از چشم دولت، به فقها مراجعه می‌کردند. برای مثال، در مسائل مربوط به ازدواج، طلاق، وقف و برخی اختلافات و مسائل حقوقی، مردم از فقها راهنمایی می‌خواستند و فقها نیز با استفاده از ولایت محدود خود، این امور را اداره می‌کردند. با این حال، دامنه و میزان این ولایت بسیار محدود بود و فقها قادر نبودند در همه‌ی اموری که شرعاً حق آنان و اختیارات‌شان از جانب خدا و ائمه معصومین (علیهم‌السلام) مقرر شده بود، دخالت کنند. پس از پیروزی انقلاب اسلامی و تشکیل حکومت اسلامی به رهبری امام خمینی (ره)، زمینه اعمال کامل و گسترده ولایت فقهای شیعه فراهم شد. در این دوران، فقیه که در رأس حکومت قرار گرفت، توانست در تمام حوزه‌هایی که تحت ولایت ولی فقیه قرار دارد، دخالت کرده و اعمال حاکمیت نماید. بدین ترتیب، فقیه می‌توانست از تمامی اختیارات و حقوقی که از جانب شارع مقدس و مالک جهان به او واگذار شده بود استفاده کند و محدودیت‌های متعدد دوران طاغوت دیگر مانعی بر سر راه او نبود (مصباح یزدی، ۱۳۸۸ الف: ۱۰۷). از نظر مصباح یزدی، بین روش‌های انتخاب ولی فقیه، چه از طریق رأی مستقیم مردم و چه توسط ولی فقیه یا رهبر فعلی، تنها شیوه انتخاب از طریق مجلس خبرگان که فقیه‌ی شایسته و اصلح را بر اساس سه شاخص فقاها، کارآمدی و تقوا در اداره جامعه برمی‌گزیند، قابل قبول است. به باور او، روش درست و علمی این است که تصمیم‌گیری به فقها و متخصصان مربوط، که همان فقها هستند، واگذار شود (مصباح یزدی، ۱۳۹۱ ب: ۱۱۹).

بنابراین، ولایت مطلقه فقیه مطابق توضیحی که داده شد در مقابل ولایت محدود فقیه در زمان حاکمیت طاغوت به کار رفت و روشن است که این معنا و مفاد هیچ ربطی به دیکتاتوری و استبداد و خودرأیی ندارد.

از نگاه مصباح یزدی، ولایت مطلقه فقیه در برابر ولایت محدود پیش از انقلاب اسلامی معنا دارد؛ جایی که فقها تنها در برخی امور فردی و حقوقی مجال عمل داشتند. پس از انقلاب و تشکیل حکومت اسلامی، امکان اعمال همه‌ی اختیارات شرعی فقیه فراهم شد و «اطلاق» به معنای رفع این محدودیت‌هاست، نه استبداد. به باور او، بهترین شیوه‌ی انتخاب ولی فقیه رجوع به مجلس خبرگان است، زیرا تشخیص فقیه اصلح امری تخصصی است. با این حال، این دیدگاه همچنان پرسش‌هایی درباره حدود اختیارات ولی فقیه، نقش واقعی مردم و سازوکارهای نظارتی پیش می‌کشد که می‌تواند موضوع پژوهش‌های بعدی قرار گیرد.

آزادی (نفی استبداد)

آزادی یکی از آرمان‌های مهم و بلند اسلام به شمار می‌آید. یکی از اهداف قیام علیه طاغوت، خواست آزادی بود: «آن‌ها فریاد می‌زنند ما آزادی می‌خواهیم، استقلال می‌طلبیم». حضرت امام با رد مفهوم آزادی غربی، تلاش داشتند تا معنای واقعی و ابعاد مختلف آزادی را روشن کنند و بر این باور بودند که در رژیم سابق و دموکراسی‌های غربی، آزادی حقیقی وجود ندارد.

بدیهی است که مفهوم آزادی در اسلام با برداشت‌های مطرح در ایدئولوژی لیبرالیسم متفاوت است. حضرت امام با نوعی از آزادی غربی که با پیروی از خواسته‌های نفسانی، بی‌بندوباری و کنار گذاشتن ارزش‌های اخلاقی و الهی همراه است، مخالفت داشتند و سعی کردند آن را در چارچوب اسلامی و ارزش‌های الهی تبیین کنند. از دیدگاه ایشان، آزادی واقعی تنها در اسلام قابل دستیابی است و اوج آن، پیوند و انقطاع به سوی خداوند است. مهم‌ترین ویژگی‌های آزادی که از جمله اصول بنیادین مردم‌سالاری دینی به شمار می‌آید نیز از همین منظر قابل فهم است (مصباح یزدی، ۱۳۸۸: ب: ۶۹).

از منظر مصباح یزدی، آزادی اصیل و کامل تنها در رهایی انسان از سلطه غیرخدا معنا می‌یابد. به تعبیر دیگر، آزادی حقیقی همان گسستن از قید و بند طاغوت‌ها و فراهم شدن امکان حرکت به سوی مقصد نهایی انسانیت، یعنی تعالی معنوی و الهی است. بر این اساس، بالاترین غایت آزادی از دیدگاه وی، رشد و کمال انسانی به شمار می‌رود (باقری دولت‌آبادی و نوری، ۱۳۹۴: ۶۷).

در چنین چارچوبی، آزادی مفهومی درون‌دینی تلقی می‌شود و جایگاه آن در بستری دینی تبیین می‌گردد. این رویکرد ریشه در نگرش فکری مصباح یزدی دارد که می‌کوشد مقولاتی مانند «آزادی» را ذیل آموزه‌های دینی بازخوانی کرده و در صورت تعارض، تقدم را به شریعت و احکام الهی بدهد. از همین رو، تعریف آزادی در اندیشه او بر محور «رهایی از غیرخدا» استوار می‌شود؛ برداشتی که بیش از هر چیز بُعد فردی و معنوی آزادی را برجسته می‌سازد. به بیان دیگر، مصباح یزدی در بعد ایجابی، آزادی را نه صرفاً به‌عنوان یک امر اجتماعی یا سیاسی، بلکه به مثابه حقیقتی معنوی و روحانی درک و تفسیر می‌کند. در مجموع مصباح یزدی، در چارچوب اندیشه اسلامی خود، مفهوم آزادی را با محوریت نفی طاغوت و استبداد تحلیل می‌کرد. او معتقد بود که آزادی حقیقی در جامعه تنها زمانی تحقق می‌یابد که انسان از بندگی طاغوت‌ها و حکومت‌های استبدادی آزاد شده و به بندگی خداوند، که تنها خالق و مالک انسان است، روی آورد.

نقدهای وارد بر ایده‌های مصباح یزدی

اندیشه سیاسی مصباح یزدی، علی‌رغم قدرت استدلالی و تأثیرگذاری عملی، از سوی صاحب‌نظران حوزه فلسفه سیاسی با نقدهای بنیادینی مواجه شده است. این نقدها عمدتاً معطوف به سه محور اصلی است: نسبت ولایت فقیه و مردم‌سالاری، جایگاه نهادهای مدنی، و نقش شورا در ساختار حکومت دینی.

نقد نخست: دموکراسی‌ستیزی و تضعیف نقش مردم. برخی منتقدان استدلال می‌کنند که تأکید بر «ولایت مطلقه فقیه» و نظریه «انتصاب» عملاً اراده عمومی را به حاشیه می‌راند و ساختاری مستعد استبداد دینی پدید می‌آورد (کدیور، ۱۳۷۹). از این منظر، زمانی که مشروعیت حاکم به طور کامل از ناحیه الهی تأمین شود و رأی مردم صرفاً نقش «کاشف» از اصلح را ایفا کند، عملاً سازوکارهای نظارت عمومی و امکان نقد و عزل حاکم تضعیف می‌گردد. در پاسخ، مصباح یزدی بر تمایز میان «مشروعیت الهی» و «مقبولیت مردمی» تأکید می‌کند. از دیدگاه او، مشروعیت از آن خداست و مردم نقشی در آن ندارند؛ اما تحقق خارجی حکومت بدون مقبولیت مردم ممکن نیست. بنابراین، رأی مردم برای تشکیل حکومت ضروری است، اما «منشأ حق حاکمیت» را تغییر نمی‌دهد. در واقع برای این که کسی بتواند بر جامعه مسلمین حکومت کند، باید دو ویژگی داشته باشد: مشروعیت و مقبولیت. مشروعیت حکومت به حاکم حق حاکمیت می‌دهد و مقبولیت آن به وی قدرت حاکمیت می‌بخشد (ملکیان، ۱۴۰۱: ۷۷-۷۸). با این حال، منتقدان می‌پرسند که آیا «مقبولیت‌بخشی» صرفاً به معنای اطاعت محض نیست و آیا مردم می‌توانند در تعیین سیاست‌ها و ساختارها نقشی فراتر از تأیید داشته باشند؟

نقد دوم: نادیده گرفتن نهادهای مدنی و تشکلهای مستقل. از منظر جامعه‌شناسی سیاسی، یکی از شاخص‌های جوامع توسعه‌یافته، وجود نهادهای مدنی مستقل از حاکمیت است. در این نقد، استدلال می‌شود که نظریه سیاسی مصباح یزدی، با تمرکز بر «ولایت فقیه» و «کادرسازی حوزوی»، عملاً جایگاه مستقلی برای نهادهای مدنی (همچون احزاب، سندیکاها، تشکلهای صنفی و رسانه‌های مستقل) قائل نیست. او با تأسیس مؤسسه‌هایی مانند بنیاد باقرالعلوم و مؤسسه امام خمینی (ره) به کادرسازی و تشکلهایی پرداخته است. اما منتقدان معتقدند این تشکلهای عمدتاً «بالا به پایین» و تحت نظارت حاکمیت شکل گرفته‌اند و استقلال نهادهای مدنی را تأمین نمی‌کنند. در منظومه فکری مصباح یزدی، نهادهای مدنی در صورت عدم تعارض با شریعت قابل پذیرش هستند؛ با این حال، این پاسخ در آثار او به تفصیل بسط نیافته و به عنوان یکی از نقاط مبهم در دیدگاه سیاسی او باقی مانده است.

نقد سوم: تقلیل نقش شورا و حاکمیت جمعی. در فقه سیاسی، مفهوم شورا از جایگاه والایی برخوردار است و برخی اندیشمندان (همچون طالقانی) وجوب شورا در تمام شئون جامعه را مطرح کرده‌اند. در مقابل، مصباح یزدی ارزشمندی شورا در حدود نص و مربوط به امور اجرایی را می‌پذیرد، اما در برابر نص، شورا را حجت نمی‌داند (حسینی و همکاران، ۱۴۰۲: ۱۸۹). این نقد بر آن است که تقلیل نقش شورا به امور اجرایی و عدم پذیرش حجیت آن در تشخیص مصادیق و موضوعات، عملاً ظرفیت مشارکت جمعی را کاهش می‌دهد و تصمیم‌گیری را به قلمرو فردی ولی فقیه محدود می‌کند. در پاسخ، از دیدگاه مصباح یزدی، شورا در «منطقه الفراغ» (جایی که حکم شرعی مشخصی وجود ندارد) قابل کاربست است، اما در اصول و مبانی دین، حاکمیت با نص و ولایت فقیه تعیین می‌شود. این تفاوت در نهاد شورا، نشان‌دهنده دو برداشت متفاوت از مردم‌سالاری دینی است: یکی شورا-محور و دیگری ولایت-محور. به هر حال، این نقد نشان می‌دهد که نظریه سیاسی مصباح در حوزه حکمرانی مشارکتی نیازمند بسط و تدقیق بیشتری است.

نتیجه‌گیری

بحران حاکمیت طاغوت در اندیشه مصباح یزدی، برخلاف خواش‌های صرفاً سیاسی یا اقتصادی از انقلاب، ریشه در سه لایه دارد: استبداد سیاسی به مثابه سرکوب نهادهای مدنی و مشارکت عمومی؛ دین‌ستیزی و فرهنگ‌زدایی به عنوان پروژه‌ای هدفمند برای جایگزینی ارزش‌های اسلامی با هویت غربی؛ و در عمیق‌ترین لایه، نفی حاکمیت الهی که طاغوت را نه یک رژیم کارآمد یا ناکارآمد، بلکه «طغیان علیه خدا» معنا می‌کند. در مقابل، او جامعه آرمانی را در «حکومت دینی مبتنی بر ولایت مطلقه فقیه» و راهکار عملی را در «انقلاب اسلامی به مثابه بازگشت به حاکمیت الهی» ترسیم می‌کند.

پیامدهای نظری: کاربست روش اسپریگنز در این پژوهش نشان داد که برای فهم اندیشه‌ای با بنیادهای الهیاتی، الگوی چهارمرحله‌ای اسپریگنز نیازمند سه بسط است: نخست، تعریف «بحران» باید فراتر از اختلال در نهادهای سیاسی، هرگونه گسست از «نظم توحیدی» و فطرت الهی را نیز دربرگیرد. دوم، «درمان» را نمی‌توان صرفاً در تغییر قوانین و نهادها خلاصه کرد؛ بلکه مرحله «تحول درونی و بازسازی فرهنگی» به عنوان پیش‌شرط هر دگرگونی سیاسی ضروری است. سوم، روش اسپریگنز که معطوف به بحران‌های تاریخی مقطعی است، باید با توجه به «بحران‌های فراتاریخی» (همچون غیبت) تکمیل شود. افزون بر این، مقایسه تطبیقی نشان می‌دهد که «اسلام سیاسی فقاهتی» یک جریان یکدست نیست: در سویه‌ای شورامحور و نگاه سلبی به طاغوت (طالقانی) قرار دارد، در سویه‌ای دیگر عقلانیت مشارکتی و تشکیلاتی (بهشتی) را برجسته می‌کند، و در سویه‌ای دیگر (امام خمینی (ره)) تلفیقی از عرفان، فقه و جمهوریت را ارائه می‌دهد. مصباح یزدی در این میان شاخه‌ای را بازنمایی می‌کند که در آن ولایت مطلقه فقیه، فقه‌مداری و راهبرد فرهنگی-آموزشی بر مشارکت سیاسی تقدم دارد. همچنین تحلیل رقبای فکری (انزواگرایان سیاسی، مارکسیست‌ها، روشنفکران دینی و ملی-مذهبی) نشان می‌دهد که بسیاری از تأکیدات نظری مصباح - از ولایت مطلقه تا نقد لیبرالیسم دینی و مارکسیسم - نه در خلأ، بلکه در واکنش به همین گفتمان‌های رقیب و در میدان منازعات گفتمانی آن دوره شکل گرفته است.

پیامدهای عملی: اندیشه مصباح یزدی بر نهادهای حاکمیتی پس از انقلاب تأثیر گذاشته و بازتعریف «آزادی به مثابه رهایی از طاغوت» را در گفتمان رسمی جمهوری اسلامی نهادینه کرده است. تأسیس مؤسسه‌های آموزشی و پژوهشی مانند بنیاد باقرالعلوم و مؤسسه امام خمینی (ره) از تلاش نظام‌مند او برای کادرسازی حوزوی و تقویت بنیه معرفتی جامعه حکایت دارد. با این حال، نقدهای وارد بر اندیشه او - در زمینه دموکراسی‌ستیزی، غفلت از استقلال نهادهای مدنی و تقلیل نقش شورا - نشان می‌دهد که نظریه سیاسی مصباح با چالش پایدار «نسبت میان ولایت فقیه و مشارکت مردمی» روبه‌رو است. پاسخ او به این نقدها (تمایز مشروعیت الهی و مقبولیت مردمی) اگرچه از نظر منطق درونی منسجم است، اما در عرصه عمل سازوکارهای روشنی برای تضمین پاسخگویی و نظارت‌پذیری قدرت ارائه نمی‌دهد. در مجموع، بحران‌های عصر پهلوی نه یک انقلاب صرفاً سیاسی، بلکه زمینه‌ساز نظریه‌ای شد که دین را از هویت فرهنگی فراتر برده و به نیرویی راهبردی برای بازتعریف عدالت، استقلال و معنویت در کانون قدرت سیاسی تبدیل کرد.

ملاحظات اخلاقی

مشارکت نویسندگان

نویسنده به تنهایی مقاله را به نگارش درآورده است.

اخلاق پژوهش

نویسنده اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده‌اند و این موضوع مورد تأیید اوست.

بیانیه دسترسی به داده‌ها

داده‌های پژوهش حاضر از طریق درخواست از نویسنده قابل دسترسی است.

حمایت مالی

در نگارش این پژوهش هیچ کمک مالی از سازمان‌های دولتی، عمومی، تجاری یا غیرانتفاعی دریافت نشده است.

تعارض منافع

نویسنده اعلام می‌دارد که در این مطالعه هیچ گونه تعارض منافع وجود ندارد.

بیانیه استفاده از هوش مصنوعی مولد

نویسنده از هیچ ابزار هوش مصنوعی در تولید محتوا و نگارش مقاله استفاده نکرده است.

سپاسگزاری

از داوران محترم به خاطر ارائه نظرهای ساختاری و علمی سپاسگزاری می‌شود.

منابع

- اسپریگنز، توماس. (۱۳۷۷). فهم نظریه‌های سیاسی (ترجمه فرهنگ رجایی). تهران: انتشارات آگاه.
- باقری دولت‌آبادی، محمدتقی، و نوری، نسیم. (۱۳۹۴). تأثیر انسان‌شناسی بر تفسیر مفهوم آزادی در اندیشه آیت الله محمدتقی مصباح یزدی و محمد مجتهد شبستری. مطالعات سیاسی، ۷(۲۸)، ۵۱-۷۴.
- برزگر، ابراهیم. (۱۳۸۳). مسأله فلسطین در اندیشه سیاسی اسلام معاصر و روش جستاری اسپریگنز. پژوهش حقوق و سیاست، ۶(۱۲)، ۴۵-۷۴.
- بهروزلک، غلامرضا. (۱۳۸۶). جهانی‌شدن و اسلام سیاسی در ایران. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

- برزگر، ابراهیم. (۱۳۸۳). مسأله فلسطین در اندیشه سیاسی اسلام معاصر و روش جستاری اسپرینگز. پژوهش حقوق و سیاست، ۶(۱۲)، ۷۴-۴۵.
- بهروزلک، غلامرضا. (۱۳۸۶). جهانی شدن و اسلام سیاسی در ایران. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- تیلور، چارلز، و رجایی، فرهنگ. (۱۳۹۳). زندگی فضیلت‌مند در عصر سکولار (ترجمه فرهنگ رجایی). تهران: انتشارات آگاه.
- جهانبخش، فروغ. (۱۳۸۵). دموکراسی و نوگرایی دینی در ایران (ترجمه جلیل پروین). تهران: گام نو.
- حسین‌زاده دیلمی، علیرضا، و مهربانی‌فر، حسین. (۱۴۰۰). مطالعه مقایسه‌ای عقلانیت انقلاب اسلامی در اندیشه و عمل شهید بهشتی و آیت‌الله مصباح یزدی. پژوهشنامه انقلاب اسلامی، ۱۱(۳۹)، ۹۷-۱۲۱.
- حسینی، سیدمهدی، کشاورز شکری، عباس، و خلیفه، اکرم. (۱۴۰۲). مقایسه دیدگاه آیت‌الله مصباح یزدی و آیت‌الله طالقانی در رابطه با انقلاب اسلامی ایران. جامعه‌شناسی سیاسی جهان اسلام، ۱۱(۲)، ۱۶۱-۱۹۸.
- حقیقت، سیدصادق. (۱۳۸۷). روش‌شناسی علوم سیاسی. قم: انتشارات دانشگاه مفید.
- حقیقت، صادق، و حجازی، سیدحامد. (۱۳۸۹). نگاهی انتقادی به کاربرد نظریه بحران اسپرینگز در مطالعات سیاسی. علوم سیاسی، ۱۳(۴۹)، ۹-۱.
- شبان‌نیا، رکن‌آبادی، قاسم. (۱۴۰۱). تحلیل جایگاه مردم در حکومت اسلامی در اندیشه علامه مصباح یزدی. حکومت اسلامی، ۲۷(۴)، ۵-۲۶.
- شفیعی، فرود، عامری گلستانی، حامد، و شهریاری، محمدعلی. (۱۴۰۱). مقایسه «آزادی» در اندیشه شیخ فضل‌الله نوری و آیت‌الله مصباح یزدی. سیاست متعالیه، ۱۰(۳۷)، ۸۵-۱۰۴. <https://doi.org/10.22034/sm.2022.535885.1738>
- صنعتی، رضا. (۱۳۸۷). گفتمان مصباح. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- عبداله نسب، محمدرضا. (۱۴۰۱). تأثیر اندیشه سیاسی آیت‌الله مصباح یزدی بر فضای حوزه علمیه. سیاست متعالیه، ۱۰(۳۸)، ۱۳۷-۱۵۵. <https://doi.org/10.22034/sm.2024.713317>
- کیانی، احسان و ساداتی‌نژاد، سیدمهدی. (۱۴۰۰). کنش‌های کلامی آیت‌الله مصباح یزدی در جریان انقلاب اسلامی؛ مطالعه موردی: نشریات بعثت و انتقام. پژوهش‌های انقلاب اسلامی، ۱۰(۳۸)، ۱۷۱-۱۹۰.
- مرتضویان، سیدعلی، و دهقانی، محمدعلی. (۱۳۹۳). بررسی و تبیین اندیشه علامه نائینی بر اساس نظریه بحران اسپرینگز. مطالعات سیاسی، ۶(۲۳)، ۸۱-۱۱۲.
- مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۸۸الف). نگاهی گذرا به نظریه ولایت فقیه. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۸۸ب). مردم‌سالاری دینی و نظریه ولایت فقیه. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۸۸ج). از آنچه می‌ترسیدیم اتفاق افتاد. یادآور، (۴-۵)، صفحات مربوطه.
- مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۹۰). جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۹۱الف). پاسخ استاد به جوانان پرسشگر. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۹۱ب). پرسش‌ها و پاسخ‌ها. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۹۱ج). نظریه سیاسی اسلام. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- مصباح یزدی، محمدتقی، و شبان‌نیا، قاسم. (۱۳۸۴). انقلاب اسلامی جهشی در تحولات سیاسی تاریخ. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- مصباح یزدی، محمدتقی، و شبان‌نیا، قاسم. (۱۳۹۲الف). انقلاب اسلامی و ریشه‌های آن. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- مصباح یزدی، محمدتقی، تاجیک، علیرضا، و شفیع، سیدحسین. (۱۳۹۲ب). عبرت‌های خرداد. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴). تفسیر نمونه (دوره ۲۷ جلدی). تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- ملکیان، محمدباقر. (۱۴۰۱). مشروعیت و مقبولیت حکومت دینی از دیدگاه علامه مصباح. حکومت اسلامی، ۲۷(۲)، ۵۵-۱۰۶.
- مهدنور، محمد. (۱۴۰۰). بررسی ولایت فقیه در اندیشه سیاسی علامه مصباح یزدی. بحران‌پژوهی جهان اسلام، ۱۳(۱)، ۱-۴.
- یوسفی، حیات‌الله. (۱۳۸۵). اسلام و نظام‌های طاغوتی. معرفت، ۱۵(۱۰۲)، ۱۴-۲۸.

References

- Abdollahi Nasab, M. R. (2023). The influence of Ayatollah Misbah Yazdi's political thought on the seminary environment. *Scientific-Research Quarterly of Transcendent Politics*, 11(41), 137–155. [In Persian]
- Bagheri Dolatabadi, M. T., & Nouri, N. (2015). The influence of anthropology on the interpretation of the concept of freedom in the thoughts of Ayatollah Mohammad Taqi Misbah Yazdi and Mohammad Mojtahed Shabestari. *Political Studies*, 7(28), 51–74. [In Persian]
- Barzegar, E. (2004). The Palestine issue in contemporary Islamic political thought and Spragens' method. *Journal of Law and Policy Research*, 6(74), 12–45. [In Persian]
- Behrouzlak, G. (2007). *Globalization and political Islam in Iran*. Tehran: Research Institute for Islamic Culture and Thought. [In Persian]
- Ghaderi, H. (2003). *Political thoughts in Islam and Iran*. Tehran: SAMT Publications. [In Persian]
- Haghighat, S. S. (2008). *Methodology of political science*. Qom: Mofid University Press. [In Persian]
- Haghighat, S. S., & Hejazi, S. H. (2010). A critical look at the application of Spragens' crisis theory in political studies. *Political Science Quarterly*, 13(49), 1–9. [In Persian]
- Hosseini, S. M., Keshavarz Shokri, A., & Khalifeh, A. (2023). Comparison of the views of Ayatollah Misbah Yazdi and Ayatollah Taleqani regarding the Islamic Revolution of Iran. *Scientific Quarterly of Political Sociology of the Islamic World*, 11(198), 161–162. [In Persian]
- Hosseinzadeh Deylami, A., & Mehranifar, H. (2021). A comparative study of the rationality of the Islamic Revolution in the thought and practice of Shahid Beheshti and Ayatollah Misbah Yazdi. *Scientific Quarterly of Journal of Islamic Revolution Studies*, 18(121), 39–97. [In Persian]
- Jahanbakhsh, F. (2006). *Democracy and religious modernism in Iran* (J. Parvin, Trans.). Tehran: Gam-e No. [In Persian]
- Kiani, E., & Sadatinejad, S. M. (2021). Ayatollah Misbah Yazdi's verbal actions during the Islamic Revolution: A case study of Besat and Entegham publications. *Scientific Quarterly of Islamic Revolution Research*, 10(38), 171–190. [In Persian]
- Mahdavi-pour, M. (2021). Examination of Velayat-e Faqih in the political thought of Allameh Misbah Yazdi. *Crisis Studies of the Islamic World*, 8(13), 1–4. [In Persian]
- Makarem Shirazi, N. (1995). *Tafsir-e Nemuneh* (Vols. 1–27). Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian]
- Malekian, M. B. (2022). Legitimacy and acceptability of religious government from the perspective of Allameh Misbah. *Islamic Government Journal*, 27(82), 55–106. [In Persian]
- Misbah Yazdi, M. T. (2009a). *A brief look at the theory of Velayat-e Faqih*. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. [In Persian]
- Misbah Yazdi, M. T. (2009b). It happened what we were afraid of. *Yadawar*, (4–5), 18–25. [In Persian]
- Misbah Yazdi, M. T. (2009c). *Religious democracy and the theory of Velayat-e Faqih*. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. [In Persian]
- Misbah Yazdi, M. T. (2011). *Society and history from the Quran's perspective*. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. [In Persian]
- Misbah Yazdi, M. T. (2012a). *Political theory of Islam*. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. [In Persian]
- Misbah Yazdi, M. T. (2012b). *Questions and answers*. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. [In Persian]
- Misbah Yazdi, M. T. (2012c). *The teacher's answers to inquisitive youth*. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. [In Persian]
- Misbah Yazdi, M. T., & Shaban Nia, Q. (2005). *The Islamic Revolution: A leap in historical political transformations*. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. [In Persian]
- Misbah Yazdi, M. T., & Shaban Nia, Q. (2013). *The Islamic Revolution and its roots*. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. [In Persian]
- Misbah Yazdi, M. T., Tajik, A., & Shafiei, S. H. (2013). *Lessons of Khordad*. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. [In Persian]
- Mortazavian, S. A., & Dehghani, M. A. (2014). Examining and explaining the thought of Allameh Naeini based on Spragens' crisis theory. *Political Studies Quarterly*, 6(23), 81–112. [In Persian]
- Sanati, R. (2008). *Misbah discourse*. Tehran: Islamic Revolution Documentation Center. [In Persian]
- Spragens, T. A. (1998). *Understanding political theory* (F. Rajaei, Trans.). Tehran: Agah Publications. [In Persian]
- Shabannia Roknabadi, G. (2023). The position of people in the Islamic government from the viewpoint of Allamah Misbah Yazdi: An analysis. *Islamic Government*, 27(4), 5–26.

- Shafiei, F., Ameri Golestani, H., & Shahriari, M. (2022). The comparison between “freedom” in the idea of Sheykh Fazl ol-Lāh Nouri and Āyat ol-Lāh Mesbāh Yazdi. *Transcendent Policy*, 10(37), 85–104. <https://doi.org/10.22034/sm.2022.535885.1738>
- Tabatabaei, S. M. H. (2006). *Tafsir al-Mizan* (S. M. B. Mousavi Hamedani, Trans.). Qom: Islamic Publications Office. [In Persian]
- Taylor, C. (2014). *Virtuous life in a secular age* (F. Rajaei, Trans.). Tehran: Agah Publications. [In Persian]
- Yousefi, H. (2006). Islam and tyrannical systems. *Maaref Journal*, 23(102), 14–28. [In Persian]